

Dragutin Babić

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

SUSJEDSTVO I PRIJATELJSTVO POVRATNIKA I USELJENIKA U PREDRATNOM, RATNOM I POSLIJERATNOM SOCIJALNOM AMBIJENTU BRODSKO-POSAVSKE ŽUPANIJE

SAŽETAK

Srpska ratna agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu rezultirala je rušenjem materijalnih dobara: kuća, tvornica, škola, crkava i drugoga. Ipak, najtragičnija posljedica ratnih događanja bila su ubojstva ljudi, stradanja civila i urušavanje primarne socijalne strukture, naročito obitelji, susjedstva i prijateljstva. U ovom radu analizira se susjedstvo i prijateljstvo povratnika i useljenika na području Okučana i okolice. Anketirane su tri skupine ratnih migranata: izbjeglice-useljenici, povratnici Hrvati i povratnici Srbi. Uspoređeni su stavovi o susjedstvu i prijateljstvu Hrvata i Srba u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju. U prijeratnom razdoblju susjedstvo i prijateljstvo Hrvata i Srba funkcioniralo je dosta dobro. Iako znatno narušeni, primarni socijalni odnosi nisu u potpunosti uništeni ni u ratu. Sjećanje na prijeratni suživot i segmentarno očuvanje tih odnosa u ratu, trebalo bi da budu olakšavajući čimbenici u poslijeratnoj (re)konstituciji primarne socijalne strukture u lokalnim zajednicama.

KLJUČNE RIJEČI: povratnici, izbjeglice useljenici, susjedstvo, prijateljstvo, Brodsko-posavska županija

1. Uvod

Srpska ratna agresija (1991.–1995.) na prostoru Brodsko-posavske županije (i cijele Hrvatske) uzrokovala je u multietničkim lokalnim zajednicama djelomični raspad individualnih dobara: braka, susjedstva i prijateljstva. I dok je, neposredno uoči rata, u središtu razmatranja tadašnjih republičkih/državnih političkih elita ali i građanskog javnog mnijenja bilo određenje spram kolektivnog dobra kao što je republički/državni teritorij (Katunarić, 1992), u samom ratu »ceh« su platila i duhovna individualna i društvena dobra. Najkraće, dogodio se kolaps primarne društvene strukture (Županov, 1993) sa dalekosežnim posljedicama po lokalne zajednice. Ideološki projekt srpskog osvajačkog nacionalizma baštiniio je nacionalnoekskluzivni koncept »krvi i tla«, a isti je, uz instrumentalizaciju Srba izvan Srbije, operacionaliziran u genocidnu operaciju »čišćenja« prostora od nersrba. Pritom je sakraliziran teritorij na kojem su živjeli Srbi, definiran nekadašnjim obitavanjem

predaka (Srbija = srpski grobovi) i sadašnjim boravištem njihovih potomaka. Posljedica takva poimanja politike i njene operacionalizacije na »terenu« jest četverogodišnja ratna agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Sve je to rezultiralo velikim ljudskim i materijalnim gubicima svih strana u sukobu, kako velikosrpskog agresora, njegovih operativaca i pristaša, tako još mnogo više nesrba (Hrvata i Muslimana-Bošnjaka u velikoj većini), koji su se uz velike žrtve obranili od agresora i njegova osvajačkog pohoda. Pritom, u nacionalno mješovitim naseljima posebno su se na udaru našle primarne socijalne skupine (susjedstvo, prijateljstvo), kojih je postojanje *condicio sine qua non* konstituiranja i trajanja lokalnih zajednica. Utoliko se može jasno i nedvosmisleno istaći da je rat gotovo u potpunosti uništio lokalne zajednice na osvojenom/oslobođenom prostoru zapadnog dijela Brodsko-posavske županije. Stoga se, u procesu povratka ratnih migranata i ponovnog (re)konstituiranja lokalnih zajednica, nameće pitanje kako akteri tog procesa (izbjeglice-useljenici, povratnici Hrvati, povratnici Srbi) osjećaju i razmišljaju o mogućnosti uspostave suživota, te koliko i kako vlastitim ponašanjem utječu na spomenute procese. Ima li značajnijih razlika u odgovorima između različitih dobnih, spolnih i obrazovnih skupina? Kakva je perspektiva susjedstva i prijateljstva u lokalnim zajednicama? Oko kojih je to vrijednosti moguće okupiti različite skupine ratnih migranata na navedenom prostoru? Uostalom, bez minimuma konformizma i konsenzusa koji kao spona ljude drže zajedno, zajednički život nije moguć (Skledar, 1996). Kako obnoviti narušena, pa i uništena individualna dobra, naročito susjedstvo i prijateljstvo? Temeljna pretpostavka od koje se polazi u ovom radu počiva na autorovu uvjerenju da je suživot ipak moguć kao koegzistencija i suradnja svih skupina, uz obnovu i uspostavu primarnih socijalnih odnosa, osobito susjedstva i prijateljstva. Kako se život zbiva u ruralnim zajednicama, kojih su obilježja, za razliku od urbanih, snažnije prožeta socijalnom interakcijom i komunikacijom primarnih socijalnih skupina, to je pitanje (re)konstituiranja prijateljstva a naročito susjedstva, vjerojatno i važnije od istog procesa u urbanim zajednicama.

2. Prijeratna situacija

Je li tradicija suživota postojala na prostoru življenja ratnih migranata (BiH, zapadni dio Brodsko-posavske županije) u prijeratnom razdoblju? Koliko je među različitim vjerskim i nacionalnim skupinama bilo sporazumijevanja i suradnje, što se može uzeti kao prva metodička pretpostavka zajednice (Čimić, 1996)? Ako je bilo sporazumijevanja i suradnje, što je dovelo do obrata i možemo li se u analitičke svrhe služiti tzv. »dobuanskim sindromom«¹ ili je ipak posrijedi drukčija

¹ Dobuane, pripadnike jednog plemena u Melaneziji, proučavala je američka antropologinja Ruth Benedict. Karakteristika Dobuanaca je podlost i neiskrenost, a svaki uspjeh mora se osigurati na štetu drugoga. Josip Županov smatra da »dobuanskim sindromom« nije moguće objasniti velikosrpsku agresiju. Dobuanci prijateljstvo glume nekoliko mjeseci, no sasvim je nevjerojatno, ističe Županov, da se prijateljstvo glumi nekoliko desetljeća s namjerom da se prijatelj ubije. (»Buđenje demona u dobrim susjedima«, *Nedjeljna Dalmacija*, 3. 11. 1993).

vrsta uzročnih čimbenika? I dok je velika većina ispitanika imala u neposrednom susjedstvu (istom ili najbližem susjednom naselju) osobe druge nacionalnosti (Hrvate ili Srbe) kao objektivnu realnost, za prijateljstvo je potrebna duhovna i mentalna bliskost. Utoliko je ispitanicima postavljeno pitanje o odnosima sa susjedima,² ali i pitanje o postojanju prijateljstva s osobama druge nacionalnosti u prijeratnom razdoblju. I na kraju, ne manje važno, koliko tradicija suživota u prijeratnom razdoblju može olakšati ponovnu uspostavu lokalnih zajednica u vrijeme povratka?

Tablica 1: Sadašnji status ispitanika i odnos sa susjedima druge nacionalnosti prije rata

Sadašnji status	Nisam imao susjeda druge nacionalnosti	Dobar odnos sa svima	Dobar odnos samo s nekim	Ne, nisam imao dobre odnose	Ukupno
1	2	3	4	5	6
Izbjegllice-useljenici	3 5,0%	43 71,7%	14 23,3%	0 0,0%	60 100,0%
Povratnici Hrvati	1 1,7%	32 53,3%	23 38,3%	4 6,7%	60 100,0%
Povratnici Srbi	1 1,7%	58 96,7%	0 0,0%	1 1,7%	60 100,0%
Ukupno	5 2,8%	133 73,9%	37 20,6%	5 2,8%	180 100,0%

značajnost .000
p < 0.02³

Kako iz današnje poslijeratne i negativnim zbivanjima opterećene stvarnosti, ratni migranti ocjenjuju stanje odnosa sa susjedima prije rata? Mogu li se ti stavovi i mišljenja uzeti kao vjerodostojna ocjena prijeratnih odnosa, s obzirom da su izrečeni u sasvim drugo vrijeme i drukčijim sociopolitičkim prilikama? Kako se i moglo očekivati, s obzirom na nacionalno mješovite lokalne zajednice u kojima su živjeli, zanemarljivo mali broj ispitanika nije imao susjede druge nacionalnosti. Ispitanici koji su živjeli s njima i pored njih uglavnom navode da su sa svima imali dobre odnose. No i ovdje je vidljiva znatna razlika između istraživanih skupina. Povratnici Srbi mnogo više (zapravo svi) naglašavaju dobre odnose s Hrvatima prije rata. Kako to objasniti? Prije svega, sociopsihološkom hendikepiranošću dotične skupine (a onda i svakom drugom), jer nose stigmatu agresora na Hrvatsku (ne-

² Susjedstvo kao fizička blizina s nekim jest svojevrsna neminovnost (susjeda je istina moguće birati, ali je to najčešće preskupo), koja se tek navikom i to s vremenom može ali i ne mora pretvoriti u oblik socijalne interakcije. No u ruralnim zajednicama to se najčešće ipak događa. Pod susjedstvom se u ovom radu podrazumijevaju svi neposredni međusobni odnosi temeljeni na činjenici bližeg stanovanja i međusobne bliskosti, a ne samo oni koji proizlaze iz odnosa »kuća uz kuću«.

³ Razlike između odgovora ispitanika koji pripadaju različitim skupinama izračunali smo χ^2 testom. Nismo uvijek mogli poslušati uvažene statističare o sažimanju ćelija jer bismo tako izgubili smisao istraživanja. Ipak, u tim smo slučajevima poštovali kriterij značajnosti, pa smo sa 0.05 spuštali razinu iste na 0.02.

ovisno o stvarnoj krivnji pojedinaca iz skupine). Utoliko pre naglašavanje beskonfliktnosti u susjedstvu prije rata treba sada psihološki olakšati položaj te skupine, pa i naknadno racionalizirati tešku ratnu, ali i poslijeratnu stvarnost. Osim toga, takav perceptivni okvir u funkciji je lakšeg uključivanja povratnika Srba u lokalne zajednice. Takva projekcija nekadašnjih susjedskih odnosa ujedno je i poželjno stanje sadašnjih susjedskih odnosa, svojevrsni idealno-tipski model susjedstva na oslobođenom teritoriju, ali i refleksija stanja u prijeratnom razdoblju, u kojem su se političkom okviru Srbi, čini se, osjećali nešto »domicilnije« od drugih nacionalnih skupina.⁴ Težnja za očuvanjem razmjerno centralizirane jugoslavenske države uoči rata, te koncept velike Srbije u vrijeme oružane pobune Srba u Hrvatskoj, potvrđuju tu veću »domicilnost« Srba u bivšoj državi. Od ostale dvije skupine, bolje susjedске odnose navodi skupina izbjeglica-useljenika. Takvi iskazi znak su da se ocjene susjedskih odnosa mogu uzeti sa dosta vjerodostojnosti. Upravo skupina koja dolazi s prostora gdje su zabilježena najveća stradanja u velikosrpskom »čišćenju« prostora od nesrba, iznosi ocjenu dobrih susjedskih odnosa i to naglašenije od povratnika Hrvata. I ovdje je, osim objektivno postojećih razlika (razvijenije i naglašenije tradicije »komšiluka« u Bosni i Hercegovini), možda baš zbog težih i beskrupuloznijih iskustava očitija potreba svojevrsne idealizacije prijašnjih susjedskih veza. Osim toga, međunacionalni nesporazumi i tenzije, izgleda, ipak su jače i jasnije dolazili do izražaja u dihotomnoj polarizaciji (slučaj Hrvatske, relacija Hrvati – Srbi) nego u trihotomnoj, karakterističnoj za BiH (Srbi – Hrvati – Muslimani-Bošnjaci). Očito je, nadalje, iz postojećih odgovora da i oni koji su imali problema i nesporazuma i nisu živjeli dobro sa susjedima druge nacionalnosti, to ne generaliziraju na cjelokupnu susjedsku populaciju. Ističu da su s nekima bili u dobrim odnosima, što je još jedan argument u prilog ocjene o postojanju relativno kvalitetnog suživota u prijeratnom razdoblju, a ujedno je to i dostatan dokaz da je ponajprije velikosrpski koncept rješavanja jugoslavenske krize uzrokovao poremećaj tih odnosa i to besprimjermom manipulacijom srpskog življa. I ostale nacionalne skupine imale su svoj odgovor na nasilje, koji je ponekad prekoračio okvire pravednog i obrambenog, što je dovelo do svojevrsne spirale nasilja (Mesić, 1996) ali je daleko najveći udio nasilje što su ga počinili Srbi. I na kraju, samo nekoliko ispitanika iz ovih triju populacija ističu da nisu imali dobre odnose sa susjedima druge nacionalnosti.

Suživot je, ako je suditi po iskazima ispitanika, itekako bio vrijednost na navedenim prostorima i među ispitivanim skupinama.

⁴ U intervjuima provedenim na oslobođenom teritoriju znakovit je iskaz starije gospođe (povratnica Hrvatica), koja navodi da su Okučani nekad zvani »Mali Beograd« (sada je u opticaju naziv »Mala Bosna«), što dovoljno govori o percepciji domaćih Hrvata o prijeratnom natproporcionalnom utjecaju Srba u lokalnoj politici (pa i šire).

Tablica 2: Sadašnji status ispitanika i prijateljstvo s osobom druge nacionalnosti (Hrvatom ili Srbinom) prije rata

Sadašnji status	DA	NE	Ukupno
1	2	3	4
Izbjeglance-useljenici	48 80,0%	12 20,0%	60 100,0%
Povratnici Hrvati	48 80,0%	12 20,0%	60 100,0%
Povratnici Srbi	56 93,3%	4 6,7%	60 100,0%
Ukupno	152 84,4%	28 15,6%	180 100,0%

značajnost .067
p > 0.05

Kako je funkcioniralo prijateljstvo u prijeratnom razdoblju? Što o tome kažu ispitanici? Prijateljstvo je oblik primarne socijalne interakcije jakog intenziteta, temeljeno na mentalnoj i osjećajnoj bliskosti osoba. Suživot različitih etničkih i nacionalnih skupina pretpostavlja i postojanje prijateljstva između pripadnika tih skupina. Kakva su iskustva o tome ratnih migranata u prijeratnom razdoblju? Ispitivanjem nađosmo valjane argumente za postojanje suživota i tolerancije u prijeratnom razdoblju jer, bez obzira na (ne)zadovoljstvo tadašnjim političkim sustavom, velika većina ispitanika svih triju skupina ističe da je imala prijatelja druge nacionalnosti (Hrvata ili Srbina) prije rata. I ovdje, primjere uzorne i intenzivne socijalne komunikacije u većem udjelu od ostalih navode povratnici Srbi. Kao i većina njihovih stavova i ocjena i ovaj je prije svega uvjetovan njihovim poslijeratnim položajem. Iako je nesumnjivo da je u svih ispitanika prijateljstva bilo, ta skupina još dodatno »potrebuje« prijatelje druge nacionalnosti. To bi trebalo »dokazati« (pre)naglašenu spremnost za suživot u svakom vremenu i prostoru, pa i sada. Ratna događanja (nažalost) pokazala su drukčije ponašanje. Izbjeglance-useljenici i povratnici Hrvati u 80% slučajeva ističu da su imali u prijeratnom razdoblju prijatelja druge nacionalnosti (Srbina). Iako je takav oblik primarnih socijalnih odnosa prisutniji u sjećanju povratnika Srba, slično je i u drugim dvjema skupinama: znatan dio ispitanika iz »hrvatskog«⁵ nacionalnog korpusa imao je za prijatelje Srbe. Navedeni nalazi prilog su spoznaji o postojanju razvijenog suživota različitih nacionalnih skupina (u ovom slučaju Hrvata i Srba) prije rata. Tek svaki peti ispitanik iz ovih dviju skupina navodi da nije imao za prijatelja osobu srpske nacionalnosti. Kako sve skupine u znatnom postotku navode prijateljstvo s osobama druge nacionalnosti, nameće se pitanje, što se to dogodilo za raspada socijalizma i sloma Jugoslavije, da se od prijatelja stvorio neprijatelj. Odgovor je, možda, ipak

⁵ Iako u većini Hrvati, u skupini izbjeglica useljenika ima i vrlo mali broj osoba koje se tako ne izjašnjavaju, u što se autor teksta osvjedočio na terenu.

najviše u načinu nuđenja makro-političkih modela u tom razdoblju i borbi oko kolektivnog dobra (države, socijalizma i teritorija). Tradicijom i socijalizacijom »usađena« su različita očekivanja tih skupina oko organizacije državnog ustrojstva (a time i različit odnos prema državi – Jugoslaviji) i otud različit repertoar njihovih očekivanja. I upravo znajući kakav je repertoar pojedinih nacionalnih skupina, političke elite aktivirale su ga propagandnim djelovanjem među pripadnicima vlastite nacije (Županov, 1993). Srpska propaganda bila je najrazrađenija i najdugotrajnija, pa je srpski etnikum u različitim republikama/državama jedinstveno reagirao (istina na pogrešnom i »suludom« konceptu), dovodeći do općih i pojedinačnih tragedija na prostoru bivše Jugoslavije, osobito u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

3. Ponašanje susjeda i prijatelja u ratu

Kako su se ponašali susjedi druge nacionalnosti u ratu 1991. –1995.? Jesu li prethodno navedeni prijeratni (uglavnom dobri) susjedski odnosi odigrali kakvu-takvu ulogu amortizera u ratu ili to uopće nije bilo važno za tadašnju ratnu situaciju? Koliko su susjedi i mogli u lokalnim zajednicama štiti susjede i kakva su iskustva ispitanika iz tog razdoblja? Kako su se najčešće ponašali prijatelji druge nacionalnosti u ratu?

Tablica 3: Sadašnji status ispitanika i ponašanje susjeda druge nacionalnosti u ratu

Sadašnji status	Štitili su me	Materijalno su me pomagali	Samo su me pozdravili	Nisu kontaktirali sa mnom	Prijetili su mi	Fizički i oružano su me napali	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8
Izbjegllice useljenici	2 3,5%	0 0,0%	27 47,4%	8 14,0%	6 10,5%	14 24,6%	57 100,0%
Povratnici Hrvati	3 5,1%	0 0,0%	22 37,3%	17 28,8%	6 10,2%	11 18,6%	59 100,0%
Povratnici Srbi	18 30,5%	5 8,5%	16 27,1%	17 28,8%	3 5,1%	0 0,0%	59 100,0%
Ukupno	23 13,1%	5 2,9%	65 37,1%	42 24,0%	15 8,6%	25 14,3%	175 100,0%

značajnost .000
p < 0.02

Iako je položaj ispitanika za rata bio specifičan i teško usporediv, ipak ostaje činjenica da su ih neki susjedi (istina, malobrojni) i štitili. To znatno više od ostalih navode povratnici Srbi, iako ostaje pitanje što to za njih znači, ako se ima u vidu prva faza rata i golema premoć Srba u naoružanju? Na bivšem okupiranom teritoriju povratnike Srbe nije trebalo štiti od susjeda Hrvata, pa se u ovom odgovoru krije još jedan oblik simboličke rekonstrukcije stvarnosti i nastojanje da se i tim odgovorom pridonese normalizaciji međunacionalnih odnosa na ovom prostoru, a

zapravo što bržoj destigmatizaciji srpskih povratnika. Sociopsihološka dimenzija povratnika Srba u ovom objašnjenju gotovo da i nema alternativu. Vrlo je malo ispitanika navelo da su ih susjedi druge nacionalnosti materijalno pomagali. No, očito da to ovdje (barem na relaciji sa susjedima druge nacionalnosti) i nije bilo važno, jer je mnogo veći problem bila životna ugroženost, a ne materijalna oskudica. Ipak, uzimajući u obzir različitu dinamiku iseljavanja i prognanstva, najveći dio ispitanika ističe da su ih susjedi druge nacionalnosti samo pozdravljali, što ukazuje na postojanje interakcije na razini primarnih skupina čak i u ratno (ne)vrijeme. To dakako ne umanjuje agresiju i instrumentalizaciju Srba u agresiji (pa i nasilje drugih), no ipak ukazuje na prijeratno postojanje suživota, koji ni rat nije odmah posve uništio, iako ga je uvelike poremetio, a trajanjem i gotovo u potpunosti razorio. Do prekida kontakta sa susjedima druge nacionalnosti dolazi u svih triju skupina, no to nešto manje navode izbjeglice-useljenici. Odgovor je u drukčijem položaju Hrvata u Hrvatskoj u odnosu na one iz Bosne i Hercegovine. Dok u Hrvatskoj dolazi do gotovo potpunog razdvajanja Hrvata i Srba na okupiranom prostoru i jasnog teritorijalnog razgraničenja, u BiH barem dio Hrvata neko vrijeme još živi u srpskom političkom i vojnom okruženju, što međunacionalne susjedske odnose više stavlja na kušnju nego u Hrvatskoj. Slijede odgovori koji su signifikantni za agresiju i rat. Tako dio ispitanika navodi prijatnu susjeda druge nacionalnosti (oko 10% izbjeglica-useljenika i isto toliko povratnika Hrvata) a znatno veći dio ispitanika u obje »hrvatske« populacije ističe da su ih upravo susjedi fizički i oružano napali. Izbjeglice-useljenici to navode češće (svaki četvrti ispitanik), a takvih odgovora tek je nešto manje (svaki peti ispitanik) u povratnika Hrvata. Razlika proistječe iz drukčijeg položaja jednih i drugih ispitanika, te dužeg boravka izbjeglica-useljenika u prostoru pod kontrolom bosanskih Srba. Posljednji odgovor ne spominju povratnici Srbi, što također dovoljno govori o tome tko je bio agresor u obje države i daleko najveći nasilnik.

Što ispitanici navode o ponašanju prijatelja druge nacionalnosti?

Tablica 4: Ponašanje prijatelja druge nacionalnosti (Hrvata ili Srbina) u ratu

Sadašnji status	Štitio me	Materijalno me pomagao	Samo me pozdravljao	Nije kontaktirao sa mnom	Prijetio mi je	Fizički i oružano me napao	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8
Izbjeglice useljenici	11 22,9%	1 2,1%	17 35,4%	10 20,8%	2 4,2%	7 14,6%	48 100,0%
Povratnici Hrvati	7 14,6%	2 4,2%	13 27,1%	25 52,1%	0 0,0%	1 2,1%	48 100,0%
Povratnici Srbi	20 35,7%	3 5,4%	16 28,6%	17 30,4%	0 0,0%	0 0,0%	56 100,0%
Ukupno	38 25,0%	6 3,9%	46 30,3%	52 34,2%	2 1,3%	8 5,3%	152 100,0%

značajnost .001
p < 0.02

Na isto pitanje, o ponašanju dobrog prijatelja druge nacionalnosti u ratu, ispitanici najvećma odgovaraju da nisu kontaktirali s njima. Takav stav najčešće ističu povratnici Hrvati, što je dakako odraz stvarne ratne situacije.⁶ Kako je na prostoru Okučana i okolice došlo do potpunog razdvajanja po nacionalnosti, kontakti su između Hrvata i Srba utruli i onemogućeni. No kako je prijetnji, pa i fizičkih maltretiranja bilo i neposredno prije početka rata, uočljive su različite varijante ponašanja prijatelja druge nacionalnosti. Istu alternativu, iako u znatno manjem postotku, navode i ostale dvije skupine ratnih migranata. Sve to ukazuje da je prijateljstvo onemogućeno i prekinuto vanjskim događanjima, srpskom propagandom prije svega, kojoj su uvjerljivost pojačali tenkovi JNA. Poslije tenkova, uslijedilo je urušavanje međunacionalnih odnosa u lokalnim zajednicama. A bilo je i drugih načina: »Televizija i oštar mač su uništili primarnu društvenu strukturu« (Županov, 1993). Sigurno je da je i ukupna atmosfera straha i prijetnji tome pridonijela, a takvi prekidi u kontaktima ponajprije su bili uzrokovani izvana (makropolitlički okvir). Na drugom mjestu po učestalosti nalazi se odgovor da su ih prijatelji samo pozdravili, što navode u znatnom postotku sve tri skupine, a najviše izbjeglice-useljenici, od kojih je dio njih živio pod srpskim vojno-političko-policijskim terorom. Iako je prijateljstvo doživjelo sudbinu ostalih individualnih dobara, poput braka i susjedstva (Katunarić, 1992), ipak su iznenadili odgovori, i to kod svih ispitivanih skupina, a bilo ih je dosta da su ih zaštićivali prijatelji druge nacionalnosti. Stavovi i ocjene ispitanika znakovito ukazuju na postojanje suživota i međunacionalnog prijateljstva u prijeratnom razdoblju, koje je, barem segmentarno, funkcioniralo čak i u ratu. To se može uzeti i kao solidna osnova za ponovno konstituiranje primarnih skupina u lokalnim zajednicama, pa i prijateljstva na tom prostoru. Situaciju na terenu pritom olakšava činjenica što se u skupini povratnika Srba vraćaju uglavnom starije osobe, koje nisu sudjelovale u oružanoj agresiji. Utoliko dolazi do bržeg obnavljanja zajednice i uspostavljanja susjedskih odnosa. Izravnih prijetnji od dobrih prijatelja uglavnom nije bilo (osim rijetkih prema izbjeglicama-useljenicima). Ukoliko se uzme u obzir razdvojenost nacionalnih skupina, pa i nedostatnost informacija o ulogama tih istih prijatelja na »drugoj strani«, ostaje zaključak da je prijateljstvo čak i u tim trenucima ipak odigralo znatnu pozitivnu ulogu. Slično potvrđuje i ponuđena alternativa: »Fizički i oružano me je napao«, koja se ne navodi često (opet uz izuzetak izbjeglica-useljenika, koji to navode u oko 15% slučajeva). Pripadnici te skupine proživjeli su najrazličitije module ovog odnosa s prijateljem druge nacionalnosti, upravo zbog življenja u srpskom terorističkom ambijentu u Bosni i Hercegovini.

4. Poslijeratno razdoblje

Povratak ratnih migranata (a time i proces ponovne uspostave lokalnih zajednica) počeo je 1995., nakon vojno redarstvene operacije »Bljesak«. U toj vojnoj

⁶ Približno sličan odgovor očekivao bi se od povratnika Srba, no u njih je to znatno manje naznačeno, opet iz navedenih sociopsiholoških razloga i ublažavanja ratnih događanja.

akciji oslobođena su dotad okupirana hrvatska područja zapadnog dijela Brodsko-posavske županije. Početkom 1997. u Brodsko-posavskoj županiji je bilo smješteno 828 prognanika iz hrvatskog Podunavlja, 2.864 povratnika, 8 prognanika kojima je obnova u tijeku, 12.887 izbjeglica i 2.352 izbjeglica-useljenika.⁷ Podaci pokazuju da se od 3.399 Hrvata s okupiranih područja Županije velika većina vratila kućama, ukupno oko 85%. U Županiju je doseljeno i stanovništvo iz Bosne i Hercegovine, te mali dio iz Vojvodine. Oni čine skupinu izbjeglica-useljenika, uglavnom Hrvata, kojih su sociokulturna i statusna obilježja prilično različita u odnosu na domicilno hrvatsko stanovništvo.⁸ U taj prostor u posljednje tri godine vraćaju se i Srbi (u Okučane i okolice vratilo se oko 800 osoba srpske nacionalnosti).⁹ U poslijeratnom razdoblju ponovno se na tom prostoru susreću različite skupine stanovništva. U prvom dijelu tog razdoblja (1995.–1997.) to su uglavnom povratnici Hrvati i izbjeglice-useljenici, da bi se u posljednje tri godine u život lokalnih zajednica uključili i Srbi. Time Okučani i okolica ponovno dobivaju i multietnički karakter. Postavlja se pitanje ima li među ovim skupinama socijalne interakcije i njezina »najljudskijeg« oblika, komunikacije? Kako i koliko ratne traume i prisjećanja na njih utječu na sadašnje odnose tih skupina i može li se između njih uspostaviti suradnja?

Tablica 5: Sadašnji status ispitanika i moguća reakcija na susret s prijateljem druge nacionalnosti poslije rata

Sadašnji status	Udaljio bih se	Pravio bih se da ga ne vidim	Pričekao bih da vidim kako bi on reagirao	Samo bih ga pozdravio	Zastao bih i popričao o svemu	Razveselio bih se susretu	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8
Izbjeglice useljenici	6 12,5%	6 12,5%	15 31,3%	4 8,3%	13 27,1%	4 8,3%	48 100,0%
Povratnici Hrvati	0 0,0%	15 31,3%	13 27,1%	8 16,7%	10 20,8%	2 4,2%	48 100,0%
Povratnici Srbi	0 0,0%	0 0,0%	11 19,6%	8 14,3%	17 30,4%	20 35,7%	56 100,0%
Ukupno	6 3,9%	21 13,8%	39 25,7%	20 13,2%	40 26,3%	26 17,1%	152 100,0%

značajnost .000
p < 0.05

⁷ Izvješće Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica (ožujak/travanj 1997).

⁸ Treba istaći da ni skupina izbjeglica-useljenika nije homogena. U istraživanju je uočena razlika, pa i određeni animozitet unutar skupine izbjeglica-useljenika i to između Posavljaka i »Banjalučana«.

⁹ Podaci za 1997. i 1998., kako o realiziranim tako i o zahtijevanim povratcima, registrirani su u Centru za socijalnu skrb Nova Gradiška, datirani 18. 2. 1999., a podneseni kao izvješće županijskom poglavarstvu Slavonski Brod.

Kako bi ispitanici reagirali na ponovni susret s prijateljem druge nacionalnosti u poslijeratnom razdoblju? Što bi se prilikom takva eventualnog susreta moglo očekivati i bi li se interakcija pretvorila u komunikaciju?¹⁰ U distribuciji odgovora odmah se uočava da ispitanici uglavnom izbjegavaju »radikalne« stavove, one s jako naglašenom emocionalnom konotacijom. Donekle je izuzetak odgovor povratnika Srba u razmjerno visokom postotku (35,7%) o tome kako bi se razveselili susretu, što je u suglasju s njihovom već uočenom i vrlo izraženom pomirljivošću. Iako su ratne traume velike, ipak samo 12,5% izbjeglica-useljenika udaljili bi se od prijateljnog prijatelja druge nacionalnosti. To ne bi učinio nijedan povratnik Hrvat, a u skladu s (pre)naglašenom kooperativnošću iz specifičnih razloga to ne bi učinili ni povratnici Srbi. Takvi odgovori uglavnom su sukladni percepciji ispitanika o ponašanju prijatelja druge nacionalnosti u ratu. Tako prijete, te fizičke i oružane napade bivšeg prijatelja navode uglavnom izbjeglice-useljenici, pa je i razumljiva njihova »oštrija« reakcija u pretpostavljenoj situaciji. Povratnici Hrvati najčešće bi reagirali izbjegavanjem komunikacije i ignoriranjem prijateljnog prijatelja (»Pravo bi se da ga ne vidim«). Takav odgovor, iako s manjom učestalošću, navode izbjeglice-useljenici, dok povratnici Srbi ne bi uopće prakticirali takav tip ponašanja u eventualnom susretu. Znatno broje ispitanika svih triju skupina ipak bi komunicirali, ali ne bi počeli prvi. Njihovo očekivanje reakcije prijateljnog prijatelja ukazuje na poremećenost komunikacije, ali ne i potpuni prekid. Takvi odgovori (u prosjeku svakog četvrtog ispitanika u istraživanoj populaciji), i mimo svih opterećujućih reminiscencija na ratna zbivanja, ostaju ipak važna pretpostavka za ponovno konstituiranje lokalne zajednice, s prijateljstvom pripadnika različitih nacionalnih skupina (u ovom slučaju Hrvata i Srba) kao neophodnim uvjetom za uspješnost tog procesa. Sličnu »težinu« u komunikaciji ima i alternativa »Samo bi ga pozdravio u prolazu«, zastupljena u sličnom omjeru u svih triju skupina ratnih migranata. Za razliku od ova dva prethodna stava, koji u nukleusu imaju dosta poremećeno, ali ne i posve prekinuto prijateljstvo, stav da bi »Zastali i popričali o svemu«, ima potpuno afirmativan ton. U tom slučaju to je znak kontinuiteta komunikacije i barem naznaka o eventualnom nastavku prijateljnog odnosa. Sa stajališta (re)konstituiranja primarnih socijalnih odnosa (suživota), ohrabrujući je postotak pripadnika svih triju skupina koji daju takav odgovor. U ukupnoj distribuciji odgovora, upravo navedeni modus jest najučestaliji, a to itekako ide u prilog afirmaciji suživota i izbjegavanju getoizacije pojedinih skupina. Iako se to najmanje očekivalo, ipak ima i onih koji bi se unatoč svemu razveselili susretu. Takvih je mali broj kod obiju skupina iz »hrvatskog« korpusa, dok bi se tako ponašao svaki treći povratnik Srbin. Razlozi su takva ponašanja u psihološkoj racionalizaciji koja je u funkciji minimaliziranja uloge pripadnika te skupine u ratu.

¹⁰ Razlikovanje dvaju oblika ljudskog djelovanja uveo je Weber u djelu *Privreda i društvo*, a na tom »tragu« Michael Kunczik u djelu *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju* koristi se interakcijom kao sinonimom za socijalno djelovanje, a komunikacija se definira kao interakcija (socijalno djelovanje) s pomoću simbola.

4.1. Utjecaj školske spreme na prijateljstvo

Isto pitanje postavljeno je i ispitanicima različitog stupnja školske spreme. Postoji li statistički važna razlika u odgovorima ispitanika i koji je smjer tih razlika? Jesu li osobe s višim stupnjem obrazovanja tolerantnije od onih koji imaju tek osnovnu školu ili čak ni nju?

Tablica 6: Školska sprema ispitanika i moguća reakcija na susret s prijateljem druge nacionalnosti poslije rata

Školska sprema	Udaljio bih se	Pravio bih se da ga ne vidim	Pričekao bih da vidim kako bi on reagirao	Samo bih ga pozdravio u prolazu	Zastao bih i popričao s njim o svemu	Razveselio bih se susretu	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8
Bez osnovne	2 5,1%	3 7,7%	6 15,4%	7 17,9%	6 15,4%	15 38,5%	39 100,0%
Osnovna	2 4,9%	7 17,1%	10 24,4%	6 14,6%	10 24,4%	6 14,6%	41 100,0%
Više od osnovne	2 2,8%	11 15,3%	23 31,9%	7 9,7%	24 33,3%	5 6,9%	72 100,0%
Ukupno	6 3,9%	21 13,8%	39 25,7%	20 13,2%	40 26,3%	26 17,1%	152 100,0%

značajnost .007
p < 0.05

Odmah se uočava da su nešto »ekstremniji« stavovi prisutniji u osoba manjeg obrazovanja. Tako bi se najviše ispitanika iz te skupine udaljilo ali i znatno više od ostalih razveselilo da poslije rata sretnu prijatelja druge nacionalnosti. To pokazuje manji »osjećaj« za nijanse i posredovanje u životnim situacijama, te vjerojatno više afektivan, a manje racionalan odnos nego što ga prema istom problemu imaju druge dvije skupine. Potrebno je istaći da je u ovom slučaju dob interferirajuća varijabla (stariji ljudi su uglavnom bez osnovne škole). Takvim stavovima (posebno afirmativnima) pridonosi i skupina srpskih povratnika, koja znatno više od ostale dvije participira u skupini starijih osoba, a time i u skupini onih bez osnovne škole. Obrazovaniji su i mobilniji, sa više kontakata u javnosti, pa utoliko, čini se, manje žale za bivšim prijateljima, a i kritičniji su prema njihovim postupcima. No, istovremeno najviše onih koji bi zastali i popričali o svemu jest upravo u skupini koja ima više od osnovne škole, a takvih stavova nalazimo najmanje kod onih bez osnovne škole. Obrazovaniji i ovdje pokazuju nešto manje emocija a više praktičnosti u reagiranju na takve izazove, uzimajući u obzir i budućnost tih odnosa, a ne samo sadašnje poteškoće. Ta se populacija više kreće u sredini gdje je komunikacija formalnija i površnija, sa dozom taktičnosti, što su vjerojatno primijenili i na aktualnu pretpostavljenu situaciju. Znatno broj ispitanika s osnovnom školom i više od osnovne, oprezniji su u komunikaciji. To potvrđuju osobito odgovori tipa: »Pra-

vio bi se da ga ne vidim« i »Pričekao bi da vidim kako bi on reagirao«. Viši stupanj školske spremu u pozitivnoj je korelaciji sa selektivnijim i opreznijim pristupom komunikaciji. To se objašnjava i većom količinom informacija koju imaju osobe višeg stupnja školske spremu, te ih upućuje na opreznost prilikom novih/starih susreta.

4.2. Utjecaj spola na prijateljstvo

Tablica 7: Spol ispitanika i moguća reakcija na susret s prijateljem druge nacionalnosti poslije rata

Spol	Udaljio bih se	Pravio bih se da ga ne vidim	Pričekao bih da vidim kako bi on reagirao	Samo bih ga pozdravio	Zastao bih i popričao s njim o svemu	Razveselio bih se susretu	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8
Muškarci	1 1,5%	8 12,3%	21 32,3%	7 10,8%	19 29,2%	9 13,8%	65 100,0%
Žene	5 5,7%	13 14,9%	18 20,7%	13 14,9%	21 24,1%	17 19,5%	87 100,0%
Ukupno	6 3,9%	21 13,8%	39 25,7%	20 13,2%	40 26,3%	26 17,1%	152 100,0%

značajnost .372
> 0.05

Koliko spol utječe na prijateljstvo i jesu li žene sklonije praštanju? Polazna pretpostavka uzima u obzir da je dio bivših prijatelja »odigrao« lošu ulogu u ratu (što je anketa i pokazala, iako možda u manjem postotku od očekivanog). No, odmah se može uočiti da nema statistički značajne razlike u odgovorima muškaraca i žena. Ipak, u distribuciji odgovora muških i ženskih ispitanika, uočava se veća sklonost žena emotivno naglašenijim stavovima. Tako bi se žene više razveselile susretu, ali i razmjerno češće udaljile pri susretu s prijateljem druge nacionalnosti. Muškarci nešto opreznije i s manje emocija pristupaju problemu. To se objašnjava njihovom većom pragmatičnošću i poslovnijim odnosom u kontaktu s drugima. No, razlike ipak nisu tako velike (statističke značajnosti nema), pa se može zaključiti da oba spola slično reagiraju na postojeću ponudenu hipotetičku situaciju, koja će bar nekima od njih biti i stvarni životni problem ili barem iskušenje. Podjednak postotak muških i ženskih ispitanika pravili bi se da prijatelja ne vide ili bi ga tek pozdravili u prolazu. Nešto veća razlika pojavljuje se u odgovoru: »Pričekao bi da vidim kako bi on reagirao«. Takvu mogućnost muškarci dopuštaju u većem postotku od žena. Upravo taj odgovor ukazuje na više pragmatičnosti od ostalih: prepustiti probleme prilici i drugima, ne reagirati odmah. Žene su sklonije unijeti ipak nešto više emocija u pretpostavljene kontakte. Najveći dio ispitanika oba spola u tom slučaju (oko 80%) bit će u očekivanju razvoja događaja i psihološki pripravan stupiti u komunikaciju s prijateljem prijateljem druge nacionalnosti. Takvi nalazi uka-

zuju na mogućnost re(konstitucije) suživota i uza sva opterećenja tih skupina, koji će te procese znatno usporavati i vjerojatno ih još prilično dugo činiti konfliktnima i emocionalno teškima.

4.3. Utjecaj dobi na prijateljstvo

Tablica 8: Dob ispitanika i moguća reakcija na susret s prijateljem druge nacionalnosti poslije rata

Dob	Udaljio bih se	Pravio bih se da ga ne vidim	Pričekao bih da vidim kako bi on reagirao	Samo bih ga pozdravio u prolazu	Zastao bih i popričao s njim o svemu	Razveselio bih se susretu	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8
18–40 godina	2 4,3%	13 27,7%	16 34,0%	2 4,3%	12 25,5%	2 4,3%	47 100,0%
41–60 godina	2 4,3%	4 8,5%	13 27,7%	10 21,3%	10 21,3%	8 17,0%	47 100,0%
61 godina i više	2 3,4%	4 6,9%	10 17,2%	8 13,8%	18 31,0%	16 27,6%	58 100,0%
Ukupno	6 3,9%	21 13,8%	39 25,7%	20 13,2%	40 26,3%	26 17,1%	152 100,0%

značajnost .003
p < 0.05

Kako različita životna iskustva a time i drukčiji socijalizacijski okviri, specifični za pojedine dobne skupine, utječu na stavove i ponašanje u pretpostavljenom susretu s prijateljem druge nacionalnosti u poslijeratnim okolnostima? Kako bi u sasvim izmijenjenim okolnostima reagirali mlađi ispitanici, a kako oni srednje i starije dobi? Odmah se uočava statistički značajna razlika između triju ispitivanih skupina. Vrlo malo ispitanika (i to podjednak postotak u svim skupinama) udaljilo bi se u toj situaciji, što ukazuje bar na njihovu znatiželju ako ne i spremnost da se suoče s prijateljem iz prijeratnog razdoblja. Na drugom polu ovog kontinuuma, u odgovorima izrazito pozitivne konotacije (»Razveselio bi se susretu«), primjetna je znakovita razlika u triju skupina. Tako bi se susretu najviše razveselili oni najstariji i dosta ispitanika iz srednje dobne skupine. Za razliku od njih, nostalgija tog tipa znatno je manja u najmlađoj dobnoj skupini. Nalazi se mogu objasniti i razlozima kronološke prirode: dužim trajanjem prijateljstva u starijih, a i još neoblikovanim (ili barem nedovoljno svjesnim) prijateljstvom u mladih osoba (primjerice onih kojima je sada 18, 19, 20 godina). Za objašnjenje mogu se uzeti socio-psihološki i sociodemografski razlozi. Najstarija dobna skupina ujedno je i najbesspomoćnija i zbog toga vjerojatno sklonija praštanju. Uz to, naročito u povratnika Srba, a donekle i u povratnika Hrvata, mlađi naraštaji i nisu se osobito vraćali u Okučane i okolicu. Nesigurnost koja je značajka starih čini ih tolerantnijima – po-

trebitijima za komunikacijama i susretima (za uključenost u mikrosocijalne skupine). I životno iskustvo starijih osoba pomaže im u »razumijevanju« prilika i situacije; oni znaju, iskusili su da vrijeme zacjeljuje i najteže rane. Pripadnici najmlađe dobne skupine uglavnom bi se pravili da ne vide starog prijatelja ili bi pričekali da vide kako bi on reagirao. I u njih se zapaža da postoji potreba za komunikacijom ili barem zanimanje za novonastalu situaciju i znatiželja što bi se moglo dogoditi. No, baš zbog izrazite psihofizičke snage mladih kao i njihove male potrebe za tuđom pomoći, oni nisu skloni odmah uspostaviti kontakt s bivšim prijateljem druge nacionalnosti. No i u ovom slučaju treba istaći pomanjkanje iskustvenih stavova o bivšem prijateljstvu s osobama druge nacionalnosti. Istovremeno, srednja i starija generacija razmjerno malo navodi odgovor: »Pravio bih se da ga ne vidim«. To bi se ponajprije moglo tumačiti većom zrelošću tih dviju skupina u odnosu na najmlađu, a koja se manifestira i većom spremnošću na susret sa stvarnošću (»pogledati istini u oči« ma kakva bila). I u ovoj skupini može se uočiti da jednom stvoreno prijateljstvo itekako ostavlja traga na psihi čovjeka i ratna stvarnost može ga dijelom poremetiti, ali ne i posve uništiti. Moglo bi se čak i pretpostaviti da ispitanici, s obzirom na razmjerno pozitivne odgovore, nose u sjećanju bolje aspekte prijateljstva iz prijeratnog razdoblja, a teška ratna iskustva i čimbenik vremena pridonosi možda i određenoj idealizaciji tih prijateljskih odnosa. Sve to u korelaciji je s ponašanjem prijatelja druge nacionalnosti u ratu, a nalazi u anketi ukazuju da je ipak manji dio njih sudjelovao u »ataku« na prijatelja u ratnom ambijentu.

Tablica 9: Sadašnji status ispitanika i prva osoba od koje bi posudili alat

Sadašnji status	Od prvog susjeda, neovisno o nacionalnosti ili porijeklu	Od povratnika Hrvata	Od povratnika Srbina	Od izbjeglice useljenika	Ukupno
1	2	3	4	5	6
Izbjeglice useljenici	17 28,3%	32 53,3%	0 0,0%	11 18,3%	60 100,0%
Povratnici Hrvati	36 60,0%	20 33,3%	0 0,0%	4 6,7%	60 100,0%
Povratnici Srbi	48 80,0%	3 5,0%	8 13,3%	1 1,7%	60 100,0%
Ukupno	101 56,1%	55 30,6%	8 4,4%	16 8,9%	180 100,0%

značajnost .000
ep < 0.02

U ruralnim zajednicama susjedstvo pored komunikacijske dimenzije ima isto tako izrazito naglašenu i onu praktičnu. Posudba alata (naročito poljoprivrednog) gotovo je paradigmatički primjer za to. U naglašeno fragmentiranoj populaciji ratnih migranata (podijeljenih u tri prepoznatljive skupine) ostaje pitanje tko bi od koga najčešće posuđivao alat. Je li to vlastita skupina, neka druga ili, što bi u mirno-

dopskim okolnostima i tipičnom susjedstvu bilo »najnormalnije«, od prvog susjeda neovisno o njegovim sociodemografskim obilježjima.¹¹ Naše ispitivanje pokazuje da i pored narušenosti lokalne zajednice i tek prvih početnih koraka u njenoj uspostavi, nisu utrnuti obrasci ponašanja karakteristični za takav tip zajedništva. Tako bi posebice starosjedioci na ovom prostoru (povratnici Hrvati i povratnici Srbi) u visokom postotku posuđivali alat od prvog susjeda. To zbog specifičnih sociopsiholoških razloga i vlastitoga hendikepiranog položaja osobito ističu povratnici Srbi. Znatno manje u odnosu na te dvije skupine, takve stavove navode izbjeglice-useljenici. Takve odgovore iznose vjerojatno stoga što na novom prostoru nemaju osjećaj kontinuiteta susjedskih odnosa. Utoliko bi najveći dio ispitanika iz ove skupine posudio alat od hrvatskih povratnika. To se može objasniti praktičnim ponašanjem te skupine: najviše alata zacijelo ovdje imaju upravo hrvatski povratnici kao domicilna skupina. Osim toga, ta im je skupina po svim sociopsihološkim i sociokulturnim obilježjima mnogo bliža od one druge skupine (srpskih povratnika). Potom izbjeglice-useljenici navode vlastitu skupinu od koje bi posudili alat i to oko tri puta manje od onih koji bi posudili alat od povratnika Hrvata. Hrvatski povratnici bi, naravno, nakon prvog susjeda (najviše ga ističu), za alat upitali pripadnike vlastite skupine i tek nešto malo njih otišlo bi posuditi alat od izbjeglica-useljenika. Nijedan od pripadnika »hrvatskih« skupina (povratnici Hrvati i izbjeglice-useljenici) ne bi ni u jednom slučaju posudio alat od povratnika Srba. Takav ekskluzivizam upućuje na snažnu obilježenost povratnika Srba i svu težinu njihova ponovnog uključivanja u lokalne zajednice. Povratnici Srbi, osim što najviše ističu važnost susjedstva, alat bi posudio i od pripadnika svih triju skupina, i to najviše od vlastite a najmanje od izbjeglica-useljenika. Upravo ti iskazi povratnika Srba potvrđuju njihovo jasno rangiranje dviju »hrvatskih skupina«: najprije povratnici Hrvati, a zatim izbjeglice-useljenici. Prema njima, useljenicima, povratnici Srbi imaju naglašeni animozitet i znatno veću distancu nego prema povratnicima Hrvatima. Osim što ne poznaju tu skupinu, te primjetnog udjela njenih predstavnika u distribuciji moći na ovom prostoru, kao razlog se može navesti i sukob egzistencijalno-pravne naravi. Izbjeglice-useljenici u znatnom broju nalaze se u kućama Srba, a to znači i u kućama srpskih povratnika, pa to dovodi do pojačane i naglašene netrpeljivosti između pripadnika tih dviju skupina.

5. Zaključna razmatranja

Susjedstvo i prijateljstvo oblici su primarnih socijalnih odnosa i imaju osobitu važnost za uspješnu uspostavu i funkcioniranje lokalne zajednice. U istraživanju je obrađen socijalni prostor lokalnih zajednica ruralnog tipa u zapadnom dijelu Brodsko-posavske županije, u kojima naročito veliku funkcionalnu važnost ima su-

¹¹ Charles Loomis došao je u istraživanju do spoznaje da se u slučaju novog naseljavanja ispitanici u prvo vrijeme drže po blizini stanovanja, a kasnije po drugim afinitetima. No iskustveno se zna da pri posudbi alata ipak prevladavaju i oni sasvim praktični razlozi, blizina stanovanja.

susjedstvo. Prijateljstvo, za razliku od susjedstva, ne mora (a često i nije) vezano za prostor življenja i utoliko je dovoljan ali ne i neophodan uvjet konstituiranja lokalnih zajednica. Kakvu je sudbinu doživjelo susjedstvo i prijateljstvo promatrano kroz prizmu međusobnih odnosa Hrvata i Srba, uspoređivano u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju? Susjedstvo i prijateljstvo Hrvata i Srba kao oblici primarnih socijalnih odnosa načeti su propagandnim djelovanjem u procesu tranzicije iz jednostranačkog u višestranački politički sustav, a uglavnom su prekinuti u ratnim operacijama srpskih paravojski (uz pomoć JNA) na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Njihovo ponovno uspostavljanje postaje važan činilac u obnovi suživota na oslobođenom području. Utoliko su ta dva oblika socijalne interakcije promatrana u ovom radu kronološkim redoslijedom, od prijeratnog ambijenta, rata, pa sve do poslijeratne mirnodopske, ali i bitno drukčije situacije. Što se može zaključiti na temelju stavova i ocjena ispitanika? Kakva je bila kvaliteta susjedskih i prijateljskih odnosa na relaciji Hrvati – Srbi? Kako ispitanici percipiraju ulogu susjeda i prijatelja druge nacionalnosti u ratu? Te naposljetku najvažnije: kako bi reagirali na mogućnost ponovnog susreta s prijateljem u novoj situaciji, te kakvo je njihovo susjedstvo s osobama druge nacionalnosti sada? Prije rata susjedstvo i prijateljstvo Hrvata i Srba funkcioniralo je dosta dobro. To se argumentira činjenicom što vrlo malo ispitanika svih triju skupina navodi problematične situacije i loše odnose sa susjedima. Slično je i s prijateljstvom. Veliki postotak ispitanika ističe da je imao prijatelja druge nacionalnosti (u ovom slučaju Hrvata ili Srbina) u prijeratnom razdoblju. I ovdje su sigurniji oni navodi o dobrosusjedskim odnosima, dok sa nešto više skepse valja prići stavovima o prijateljstvu, zbog mogućeg različitog poimanja i značenja prijateljstva. U odgovorima izbjeglica-useljenika, a osobito povratnika Hrvata, primjetna je selektivnost u pristupu tom pitanju, uz spominjanje djelomično dobrih odnosa sa susjedima druge nacionalnosti. Povratnici Srbi i u ovom su slučaju sasvim drukčije (pozitivnije) percipirali susjedstvo u prijeratnom razdoblju. Pa i s ovim djelomično dobrim (ili bar nelošim) odnosima među susjedima Hrvatima i Srbima, može se konstatirati da je primarna mreža socijalnih odnosa nadilazila nacionalne različitosti i bila važan čimbenik suživota, kako u Bosni i Hercegovini tako i u Hrvatskoj. Ta iskustva mogu biti dragocjena u ponovnoj uspostavi suživota na tom prostoru. U sve tri skupine preko polovine ispitanika (od onih koji su imali susjede druge nacionalnosti) ističe da su imali dobre odnose prije rata. Iako su postojale različite i često bitno drukčije percepcije političkog ustrojstva bivše države i rješenja međunacionalnih odnosa, susjedski odnosi uglavnom nisu bili žrtve tih predodžbi i mišljenja. Primarni socijalni odnosi između Hrvata i Srba dobro su ili uglavnom dobro funkcionirali. Iako je moguće da pritom ima i idealizacije tih odnosa (osobito u povratnika Srba) zbog teških ratnih strahota a i selektivnog pamćenja prošlih događaja i tendencije brisanja loših slika i uspomena, ipak ostaje činjenica da je suživot bio itekakva vrijednost na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ta spoznaja trebala bi olakšati ponovnu uspostavu suradnje i zajedništva, što čini bit primarne socijalne interakcije u lokalnim zajednicama. Vrlo malo ih navodi loše odnose sa susjedima prije rata, a od izbjeglica-useljenika – nitko. Paradoksalno, jer baš je ta skupina proporcionalno najviše stradala u ratu. I na razini

prijateljstva suživot je tekao glatko. Prijateljstva je bilo – tek svaki peti ispitanik iz »hrvatskog« korpusa ratnih migranata prije rata nije imao prijatelja druge nacionalnosti (Srbin). Povratnici Srbi i ovdje su natproporcionalno druželjubivi (gotovo 100%). Što se s primarnim socijalnim odnosima (na relaciji Hrvati – Srbi) dogodilo u ratnom razdoblju? Kakva su iskustva pripadnika triju anketiranih skupina? Rat kao najdublji socijalni konflikt posebice snažan negativan utjecaj ima na »najsenzibilniji« segment socijalnih odnosa – susjedstvo i prijateljstvo. Najmanje što se dogodilo jest prekid komunikacije ili eventualno tek samo pozdravljanje. Znatno broj ispitanika navodi prijatnije i fizička maltretiranja, i to više od susjeda nego od prijatelja. Takve odgovore uglavnom ne navode povratnici Srbi, a to, s obzirom na ratna događanja, i odgovara stvarnim prilikama. U ratnom razdoblju susjedi su se agresivnije ponašali prema ispitanicima nego prijatelji. To je i razumljivo, osobito zbog fizičke bliskosti susjeda i veće prostorne disperzije prijatelja, ali i dublje bliskosti prijatelja nego susjeda. Kontakti su uglavnom prekinuti, a tek manji dio susjeda i prijatelja odigrao je u ratu izrazito pozitivnu ulogu prema ispitanicima. Prijateljstvo je očito imalo jaču humanu dimenziju. Kakve bi bile pretpostavljene reakcije u mogućim poslijeratnim situacijama i kako bi se na terenu ponašali ispitanici? U pretpostavljenoj situaciji eventualnog (a za neke zacijelo i stvarnog) ponovnog susreta prijeratnih prijatelja, veći dio ispitanika očekivao bi što će se dogoditi ili bi unatoč svemu ipak komunicirao s prijateljem iz jednog drugog, sretnijeg razdoblja. Udaljio bi se tek manji dio.

Od ostalih varijabli, školska sprema utječe na moguću reakciju na susret s prijateljem druge nacionalnosti poslije rata. Tako bi krajnje emocije pozitivnog tipa (»Razveselio bi se susretu«) znatno više od ostalih naveli oni bez osnovne škole. To su ujedno i najstariji ispitanici, pa se može tumačiti da postoji veća potreba za društvom i pomoći. S višim stupnjem školske spreme u pozitivnoj korelaciji jest i postupnost u komunikaciji. Što su ispitanici obrazovaniji, pokazuju više takta i strpljivosti za eventualne susrete. Za razliku od toga, nije nađena statistički značajna razlika u varijabli spola. Muškarci i žene vrlo slično reaguju na moguću susret s prijateljem druge nacionalnosti u poslijeratnom razdoblju. Dobne skupine pak dosta različito reaguju na pretpostavljeni susret. Tako su stariji uglavnom kooperativniji i skloniji praštanju i nastavku suradnje. I prilikom eventualne posudbe alata, osjeća se poremećenost mreže primarnih socijalnih odnosa. Iako se alat najčešće posuđuje od prvog susjeda neovisno o nacionalnosti, to ipak nije isto kod svih skupina. Tako »starosjedoci« na ovom prostoru (povratnici Hrvati i povratnici Srbi) navode prvog susjeda od koga bi posudili alat, a znatno manje to čine izbjeglice-useljenici.

Sve to ukazuje na postojanje suživota u svijesti ispitanika što je neophodan uvjet njegove stvarne (re)konstitucije. No uza sve dileme, može se zaključiti da je suživot u prijeratnom razdoblju bio dobar i da većih problema u međunacionalnoj komunikaciji na mikrosocijalnoj razini nije bilo. Susjedstvo i prijateljstvo Hrvata i Srba uglavnom je dobro funkcioniralo.

Što se može očekivati u nadolazećem razdoblju? Kakva je budućnost socijalne interakcije i može li se ponovno uspostaviti susjedstvo i prijateljstvo između Hr-

vata i Srba? Odgovor je: može, ali uz mnogo napora i vrlo postupno. Ratne traume i sjećanja, ranjeni, poginuli, prognani, porušene kuće, spora obnova, nedostatak sredstava, nemogućnost zaposlenja – sve su to otežavajuće okolnosti. Od svega navedenog, ljudski životi, ljudske rane svakako su najteže i najviše će negativno i limitirajuće utjecati na ponovnu uspostavu primarnih socijalnih odnosa Hrvata i Srba. Da je tomu tako pokazuju i stavovi u odnosu na praktične probleme svakodnevice. Hrvati iz obje anketirane skupine ne bi posudili alat od povratnika Srba. Ublažavajuće okolnosti pritom jesu sjećanje na prijeratne odnose između ovih dviju nacionalnih skupina, prizivanje u sjećanje boljih trenutaka tih odnosa, djelomična zaštita od susjeda i prijatelja u ratu ili barem neprekinutost komunikacije i u tim teškim vremenima. Sve ovo ukazuje da je ipak znatno više otežavajućih okolnosti i utoliko će proces obnove i ponovnog konstituiranja lokalnih zajednica biti dugotrajan proces. No ako makrookolnosti (državna politika prije svega) budu zadovoljavajuće tada ima nade za obnovu suživota, a time susjedstva i prijateljstva na prostoru Okučana i okolice. Iako su neki autori (Županov) predviđali dugu i iznimno sporu uspostavu suživota (tek za 5 generacija ili za oko 100 godina), događaji i procesi na oslobođenom prostoru daju slutiti da se taj proces može razvijati i mnogo brže.¹²

LITERATURA

BULAT, Nenad (1995). »Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine«, *Migracijske teme*, god. 11, br. 2, str. 151–171.

ĆIMIĆ, Esad (1996). »Bosanska raskrižja«, u: Erma Ivoš (ur.). *Teorijski izazovi i dileme: prilog sociologiji hrvatskog društva*. Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju, str. 37–63.

Okrugli stol Federacija Bosna i Hercegovina: država i civilno društvo (ur. Ivo Žanić) (1995). Zagreb: Erasmus Gilda; Novi Liber.

FIAMENGO, Ante (1962). *Osnovi opće sociologije*. Sarajevo: Veselin Masleša.

GOLEMAN, Daniel (1997). *Emocionalna inteligencija*. Zagreb: Mozaik knjiga.

GORIČAR, Jože (1981). *Sociologija*. Beograd: Rad.

KATUNARIĆ, Vjeran (1992). »O modelu etničke kompetitivnosti u slučaju Hrvatske«, *Revija za sociologiju*, Zagreb, god. 23, br. 1–2, str. 117–124.

KUNCZIK, Michael, Astrid ZIPFEL (1998). *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.

MESIĆ, Milan (1995). »Hrvatski raseljenici i izbjeglice – pitanje suživota«, *Migracijske teme*, Zagreb, god. 11, br. 2, str. 173–186.

MESIĆ, Milan (1996). *Ljudi na čekanju – pogledi na povratak: hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice i raseljenici*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.

REARDON, Kathleen K. (1998). *Interpersonalna komunikacija: gdje se misli susreću*. Zagreb: Alinea.

¹² I sam je Županov naknadno zaključio da događaji »korigiraju« njegove prognoze i da je suživot moguć i prije.

SKLEDAR, Nikola (1996). »Tolerancija kao nužni uvjet ljudskoga zajedništva i dostojanstva«, u: Erma Ivoš (ur.). *Teorijski izazovi i dileme: prilog sociologiji hrvatskog društva*. Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju, str. 111–129.

ŠIBER, Ivan (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.

ŠTAMBUK, Maja (1989). »Neka obilježja seoskog socijalnog prostora«, *Revija za sociologiju*, Zagreb, god. 20, br. 1–2, str. 121–128.

ŽUPANOV, Josip (1998). »Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru«, u: Ružica Čičak-Chand i Josip Kumpes (ur.). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, str. 199–221.

ŽUPANOV, Josip (1993). »Buđenje demona u dobrim susjedima«, *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 3. 11. 1993.

IZVORI

»Izvješće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 92, 7. srpnja 1998.

»Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 92, 7. srpnja 1998.

Dragutin Babić

NEIGHBOURSHIP AND FRIENDSHIP AMONG RETURNEES AND IMMIGRANTS IN THE PRE-WAR, WARTIME AND POST-WAR SOCIAL SETTING OF THE BROD-POSAVINA COUNTY

SUMMARY

Serbian military aggression against Croatia and Bosnia and Herzegovina resulted in the destruction of much material property: factories, schools, churches and other such items. However, the most tragic effects of the war events involved the killing of people, the suffering of civilians and the collapse of social structures. In this regard, in ethnically mixed areas, most threatened were the primary social groups (neighbour and friendship bonds) that are a *condicio sine qua non* for the formation and endurance of local communities. In so much as this occurred, it is possible to explicitly and unequivocally state that the war practically destroyed all the local communities in the occupied and later liberated areas of the Brod-Posavina county. Therefore, the process of return of war migrants and the (re)formation of local communities brings us to question of how actors in this process (refugees-immigrants, returnees-Croats, returnees-Serbs) experience and imagine the possibility of establishing coexistence, and to what degree and in which way does their own behaviour influence the mentioned process. Do significant differences exist in the responses and behaviour among people of different age, sex and level of education? What are the prospects in regard to neighbourship and friendship in local communities? What are the values that might bring together war migrants in the mentioned area? At any rate, it is well known that without a minimum level of conformism and consensus to draw people together, coexistence is impossible. How is it possible to renew what has broken down, as well as the destroyed individual assets, especially neighbourship and friendship? The basic assumption in this paper stems from the author's belief that coexistence and cooperation between all groups in the western part of the Brod-Posavina county is possible only if primary social relationships – especially neighbourship and friendship – are renewed. Three groups of war migrants were queried: refugees-immigrants, returnees-Croats and returnees-Serbs. A comparison was made of their attitudes in regard to neighbourship and friendship between Croats and Serbs in the pre-war, wartime and post-war periods. Their responses indicated a favourable or mostly favourable level of social interaction between Croats and Serbs in the pre-war period. Amiable coexistence was a very much value in parts of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Even during the war, although there was different and also aggressive behaviour among friends and neighbours of the other ethnicity (Croats or Serbs), primary social interaction continued to function at least in small segments. Friends, somewhat more often than neighbours, protected persons of the other ethnicity during the war. Primary social relationships were not destroyed even during the worst war periods. It would be expected that this would be an alleviating factor during the post-war (re)construction of primary social structures. Yet the post-war situation is burdened with problems. Apart from material and financial difficulties, the most grievous ones are psychological. Memories of the war, of the dead and wounded, aggravate communication or make it impossible. Nevertheless, despite even this, difficult circumstances, communication between the three groups of respondents (especially between Croats and Serbs) exists, at least in a nuclear form. Thus, if favourable macro-circumstances prevail (primarily a democratic state policy), one can expect a gradual, although slow, regeneration of primary relationship networks in the local community.

KEY WORDS: returnees, refugees-immigrants, neighbourship, friendship, the Brod-Posavina county

Dragutin Babić

LES RAPPORTS DE VOISINAGE ET D'AMITIE ENTRE LES RAPATRIÉS ET LES REINSTALLÉS DANS L'ATMOSPHERE SOCIALE D'AVANT, PENDANT ET APRES LA GUERRE DANS LA COMITAT DE BROD-POSAVINA

RÉSUMÉ

L'agression serbe contre la Croatie et la Bosnie-Herzégovine a causé des dégâts matériels, avec la destruction d'usines, écoles, églises, et autres, mais la conséquence la plus tragique du conflit armé est l'assassinat de personnes, la souffrance des civils et l'écroulement de la structure sociale primaire. En ce sens, dans les localités à structure ethnique mixte, ont été particulièrement touchés les groupes sociaux primaires (voisinage, amitié) dont l'existence est *condicio sine qua non* de la constitution et de la pérennité des communautés locales. Aussi peut-on souligner clairement et nettement que la guerre a presque entièrement anéanti les communautés locales sur le territoire occupé/libéré de l'ouest de la Comitat de Brod-Posavina. Dans le cadre du processus de retour des migrants du fait de la guerre et de (re)construction des communautés locales, la question se pose donc de savoir comment les acteurs de ce processus (réfugiés-réinstallés, rapatriés-Croates, rapatriés-Serbes) perçoivent et conçoivent la possibilité de mise en place d'une cohabitation, et dans quelle mesure et comment ils influent par leur propre comportement sur lesdits processus. Observe-t-on des différences notables dans les réponses et le comportement parmi les groupes d'âge, sexe, niveau d'études différentes? Quelles sont les chances de voir s'établir des rapports de voisinage et d'amitié dans les communautés locales? Autour de quelles valeurs est-il possible de rassembler les divers groupes de personnes ayant migré du fait de la guerre, dans l'espace concerné? Par ailleurs, on sait que sans un minimum de conformisme et de consensus, qui tels des liens assurent le rapprochement des gens, une vie commune n'est pas possible. Comment rénover les biens individuels endommagés, voire anéantis, et en particulier les rapports de voisinage et d'amitié? La supposition résidant à la base de ce travail repose sur la conviction de l'auteur selon laquelle la cohabitation de même que la coexistence et la collaboration de tous les groupes dans la région ouest de la Comitat de Brod-Posavina est possible moyennant une mise ou remise en place des rapports sociaux primaires, en particulier de voisinage et d'amitié. L'enquête porte sur trois groupes de personnes ayant migré du fait de la guerre: réfugiés-réinstallés, rapatriés-Croates, rapatriés-Serbes, et donne une comparaison de leurs points de vue quant aux rapports de voisinage et d'amitié entre Croates et Serbes, avant, pendant et après la guerre. Les réponses des personnes interrogées mettent en lumière une bonne ou assez bonne interaction sociale entre Croates et Serbes dans la période d'avant-guerre. La cohabitation était une valeur ô combien présente sur le territoire de la Croatie et de la Bosnie-Herzégovine. Pendant la guerre également, bien qu'il y ait eu des comportements divers, voire même agressifs, entre amis et voisins d'appartenance ethnique différente (Croates ou Serbes), l'interaction sociale primaire à ce niveau fonctionnait ne serait-ce que par petits segments. Les amis, un peu plus que les voisins, défendirent les personnes d'appartenance ethnique différente dans le conflit armé. Les rapports sociaux primaires n'ont pas été entièrement anéantis, même dans la dure période de la guerre. Dans la (re)constitution de la structure sociale primaire, cela devrait être un facteur atténuateur. La situation après-guerre est lourde de problèmes. Outre les difficultés matérielles et financières, celles d'ordre psychologique sont sans aucun doute les plus profondes. Le souvenir de la guerre, des tués et des blessés, entrave la communication ou la rend impossible. Mais malgré tous les obstacles, la communication entre les trois groupes de personnes interrogés (avec une attention particulière portée sur les rapports Croates-Serbes) existe quand même, ne serait-ce que sous forme d'embryon. Il est donc permis d'espérer, moyennant un contexte général propice (avant tout une politique nationale démocratique), une régénération graduelle, quoique très lente, du réseau primaire de rapports dans la communauté locale.

MOTS CLES: rapatriés, réfugiés-réinstallés, voisinage, amitié, Comitat de Brod-Posavina